

ERIK HORNUNG

Az egy és a sok

ERIK HORNUNG

Az egy és a sok

AZ ÓEGYIPTOMI ISTENVILÁG

Fordította:
BECHTOLD ESZTER

TYPOTEX

Budapest, 2009

A mű megjelenését az ELTE BTK Egyiptológia Tanszéke támogatta

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:

Erik Hornung: *Der Eine und die Vielen. Altägyptische Götterwelt*
Darmstadt, Primus Verlag, 2005

Lektorálta: Hasznos Andrea és Luft Ulrich

Copyright © 2005 by WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt
Hungarian translation © Bechtold Eszter, Typotex, 2009

ISBN 978 963 279 030 5

Témakör: *egyiptológia, vallástörténet*

Kedves Olvasó!

Önre gondoltunk, amikor a könyv előkészítésén munkálkodtunk. Kapcsolatunkat szorosabbra fűzhetjük, ha belép a *TypoKlubba*, ahonnan értesülhet új kiadványainkról, akcióinkról, programjainkról, és amelyet a *www.typotex.hu* címen érhet el. Honlapunkon megismerkedhet kínálatunkkal is, egyes könyveinknél pedig új fejezeteket, bibliográfiát, hivatkozásokat találhat, illetve az esetlegesen előforduló hibák jegyzékét is letöltheti.

Észrevételeiket a *velemeney@typotex.hu* e-mail címre várjuk.

Kiadja a Typotex Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

Felelős kiadó: Votisky Zsuzsa

Szerkesztette és tördelte: Leiszter Attila

Borítóterv: Szalay Éva

Terjedelem: 14,75 (A/5) ív

Készült a Naszály Print Kft. nyomdájában

Felelős vezető: Hemela Mihályné

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
1. BEVEZETÉS: AZ EGY ÉS A SOK KÖRÜLI VITA	9
2. MI AZ ISTEN? EGYIPTOMI ISTENFOGALMAK	
<i>A netjer</i> alapjelentése	24
<i>A netjer</i> szó használata	32
További alapvető fogalmak isteni hatalmak jelölésére	44
Az „isteni” jelző	47
3. AZ ISTENEK NEVEI ÉS EGYMÁSSAL VALÓ KAPCSOLATAIK	
Bevezetés	50
Perszónifikációk	57
Női párok	65
Soknevűség és a nevek hierarchiája	67
Szinkretizmus	70
4. AZ ISTENEK ÁBRÁZOLÁSA ÉS MEGJELENÉSE	
A kezdetek	79
A keveréklény és jelentése	87
Sokalakúság és panteizmus	101
Az istenek „valódi” megjelenésükben	103
Az istenképek és a király	110
5. AZ ISTENEK TULAJDONSÁGAI	
Származás és keletkezés	117
Öregedés és halál	124
Isteni mindenhatóság?	136
Differenciáltság	140
<i>Exkurzus: Az egyiptomi ontológiáról</i>	141
Az isten egyetlensége és nagysága	152

6. AZ ISTEN TEVÉKENYSÉGE ÉS AZ EMBER VÁLASZA	161
7. AZ ISTENVILÁG RENDJE ÉS TAGOLÓDÁSA	
Numerikus-genealógiai rendszerek	177
Helyi alapú rendszer	182
<i>Exkurzus: Az istenek lakhelye</i>	185
Szociális alapú rendszer és henoteizmus	188
<i>Exkurzus: Hiányzó logika?</i>	193
<i>Exkurzus: Ehnaton kísérlete</i>	198
8. ÖSSZEGZÉS	204
<i>Rövidítések feloldása</i>	211
<i>Időrendi tábla</i>	215
<i>A legfontosabb istenek jegyzéke</i>	217
<i>A fordító jegyzete</i>	226
<i>Név- és tárgymutató</i>	227
<i>Képmelléklet</i>	237

ELŐSZÓ

Több mint harminc év és számos változatlan utánnomás után most elérkezett annak az ideje, hogy *Az egy és a sok* átdolgozott formában újra megjelenjen. Ennek kapcsán néhány dolog egyszerűsödött, és a régebbi irodalmi utalásokat újabbakkal lehetett helyettesíteni, illetve további forrásokat is bevonhattam.

Az angol fordítás, amely 1982-ben jelent meg és a legtöbb további fordítás alapjául szolgált, nagy segítségemre volt az átdolgozásban, hiszen John Baines nemcsak fordított, hanem számos helyen javított és pontosított is. Az eszmecserét még ezen túl is elősegítette egy sor további tanulmánnyal. Megköszönöm neki és a sok kollégának, aki – egyetértőleg avagy elutasítólag – megnyilatkozott a könyvvvel kapcsolatban, és ezáltal segített abban, hogy bizonyos álláspontokat még egyszer átgondoljak és pontosítsak. Külön köszönet illeti Jan Assmant is, aki a kozmoteizmusról és a „mózesi megkülönböztetésről” írt munkái által élénkítette az eszmecserét és egészen új irányokba vezette azt.

A cím bevált és gyakran használt fogalommá lett. Könyvem ezen túlmenően az „Egyről való gondolkodás” mellé, amint azt a himnuszok és varázsszövegek olyan hatásosan kifejezik, a Sokban való örömet is szeretné odaállítani, miként azt a templomok és sírok teszik. Ezekben egyiptomi teológusok – kiknek nevét nem ismerjük, éleselméjűségüket és teremtmő fantáziájukat azonban megcsodáljuk – utánajártak a szerteágazó kapcsolatoknak, amelyek az istenek világát áthatják és azt a kozmosz tükrévé teszik. Nekik ajánlom ezt a könyvet.

Bázel, 2005. február

Erik Hornung

ELSŐ FEJEZET

Bevezetés:

Az egy és a sok körüli vita

Korán, már az antikvitásban megütközés, idegenkedés és gúnyos elutasítás támadt Egyiptom látszólag túl homályos istenalakjaival szemben. A különös alakok kusza gazdagsága, az emberi testből és állati fejből álló keveréklények némelyek számára jelentős misztériumok szimbolikus kifejezői voltak, másoknak az istenségről alkotott állítólagos „emelkedett” elképzelésük bosszantó ellentéte. A két magatartást egymással szembeállította egyik dialógusában Lukianosz a Kr. u. 2. században; ebben Mómosz, „a Vád” az elutasítás szószólójaként nyilatkozik:

„MÓMOSZ: Hanem te kutyaképű, lenvásznonba bújtatott egyiptomi, te ki vagy, drágaságom, és hogyan egyezteted össze isten voltodat az ugatással? És mit jelent az, hogy ez a tarkafoltos memphiszi bika imádat tárgya, jóslatokat ad és prófétái vannak? Az ibiszeket, majmokat, bakkecskéket és a többi sokkalta neveltségesebb lényt már említeni is szégyellem – fel nem foghatom, hogyan keveredhettek Egyiptomból az égbe! Miért nézitek ölbe tett kézzel, istenek, hogy őket éppúgy, netán még jobban tisztelik, mint benneteket? És túrhated te, Zeusz, hogy kosszarvakat növesztenek neked?

ZEUSZ: Valóban visszatetsző, amit az egyiptomiakról mondasz, Mómosz. Csakhogy mindez javarészt a misztériumok világába tartozik, és a beavatatlan ne nagyon nevéssen rajtuk.

MÓMOSZ: No, akkor rengeteg misztériumra van szükségünk, Zeusz, csak úgy tudhatjuk meg az istenekről, hogy istenek, a kutyaképűekről meg, hogy kutyaképűek.”¹

---

¹ *Az istenek gyűlése* 10–11 (Tar Ibolya fordítása, in *Lukianosz összes művei*, II, Budapest 1974, 617–618).

Juvenalis is gúnyt szórt *15. satírájában* az „őrült Egyiptomban tisztelt torz pofákra”: „Hogy a dőre Egyiptom hány fura szörnyet fél, ki ne tudná? (...) amott halat, ismét máshol ebet tisztel”.² Propertius is negatív el-lenképként látta az „ugató Anubis”-t („latrator Anubis”) a magasztos Ju-piterrel szemben; hasonlóan beszélt Vergilius is *Aeneis*-ében: „Istenek ál-latalakban, szörnyen ugatva Anúbis”.³ Az egyházatyákon⁴ és a középkori utazókon át egészen az újkorig megmaradt ez az idegenkedés, bár min-dig újfent kiegészítették és kiegyenlítették azzal a hittel, hogy az egyipto-mi vallás hátterében titokzatos misztériumok állnak. Ozirisz és Ízisz a kö-zépkor számára is tiszteletre méltó alakok voltak, az Ápisz bika pedig a Borgiák címerállataként jutott új megbecsüléshez. John Miltonnak a 17. század közepén Ozirisz, Ízisz és Hórusz „régől híres nevű csoport”-ot („names of old renown”⁵) jelentett, kíséretük viszont, amelyben biztosan Anubiszra is gondolt, „szörnyalakokat” és „barmok álcáit” („brutish forms”) mutatja,⁶ miként egy 1651-es felirat is a Piazza Navonán álló ró-mai obeliszkek talapzatán „az egyiptomiak bűn szennyezte bálványai-ról” („noxia Aegyptiorum monstra”) beszél.⁷

Ezáltal az egyiptomi istenség megjelenésében zavarba ejtő, „állatfejek-ből és emberi torzókból összeállított tákolmány” maradt;⁸ Goethe is he-ves formában juttatja kifejezésre idegenkedését:

„Most rámijsztene Nilus felől
Még kutyafejű isten is.
Eredjete már szemem elől,
Szent Osyris és szent Izis!”⁹

Jóllehet tudjuk, hogy ez az 1820-as *Szelíd Xénia* nem közvetlenül az egyiptomi istenek, hanem egy „Isis” nevű korabeli folyóirat ellen írá-

² Juvenalis, *15. satíra*, 1–8. sor, Muraközy Gyula fordítása, *Persius és Juvenalis satírái*, Bu-dapest 1977.

³ *Aeneis* VIII 698, Kartal Zsuzsa fordítása, Budapest 1995.

⁴ F. Zimmermann, *Die ägyptische Religion nach der Darstellung der Kirchenschriftsteller*, Pa-derborn 1912, 81 és 87 skk.

⁵ *Paradise Lost* I 473–479.

⁶ *Elveszett Paradicsom* 475. és 478. sor, Jánosy István fordítása, Budapest 1987.

⁷ K. Bartels, *Roms sprechende Steine*, Mainz 2000, 70 (3.6); emellett a felirat az akkor még megfejtetlen hieroglifákról is mint „nilusi rejtélyekről” („niloticis aenigmatibus”) beszél.

⁸ Jean Paul előszava *Die unsichtbare Loge* című 1792-es korai művéhez.

⁹ Goethe, *Költemények*, I, Dóczy Lajos fordítása, Budapest é. n.

Az eredeti így hangzik: Nun soll am Nil ich mir gefallen,
Hundsköpfige Götter heißen groß:
O wär ich doch aus meinen Hallen
Auch Isis und Osiris los!

nyult,¹⁰ és a modern egyiptomániát és annak vadhajtásait illette, melyek az egyiptomi istenek alakjai mögé saját, gyakran túlságosan is képtelen ötleteiket bújtatták. Azonban a „kutyafejű istenekről”, illetve korábban az indiai „Hanuman-majomról” írt sorok a külső indítékon túl mélyebb elutasítást mutatnak az istenalak e típusával szemben. Goethe kortársai is így értették ezt, és Schelling a mitológia filozófiájáról tartott előadásaiban már szembe is helyezkedett Goethe indiai istenekről alkotott ítéletével: „puszta ízlésbeli ítélettel nem lehet őket félresöpörni; förtelmes, vagy sem, léteznek, és mivel léteznek, meg kell magyarázni őket”.¹¹

Ez a találó ellenvetés nemcsak a Gangeszre, hanem a Nílusra is illik, az áhított magyarázat azonban láthatóan nehezebb – minél mélyebbre hatolunk ezen ősképek világába, annál megmagyarázhatatlanabbá válik számunkra, mi is az isten. Az ősképek megalkotása Egyiptomban sem volt mentes az esztétikai szempontoktól és mércétől, amint a 4. fejezetből világosan kitűnik majd. De, ahogy azt Schelling tisztán érzékelte, nem a változó alak a meghatározó, hanem az istenek *létezése*.

Az egyiptológia az istenek létezésével abban a formában, ahogy az ősi nílusi kultúra szövegeiben és ábrázolásaiban megjelenik, hosszú ideig keveset tudott kezdeni. Történetileg jó darabig attól az ellentmondástól szenvedett, amely Egyiptom kulturális és etikai magas fokú fejlettsége és a gyakran „méltatlannak” érzett istenképzetek között látszólag fennállt.

Egy olyan időszakban, amikor megkezdődött az Egyiptommal és isteneivel való bensőségebb ismerkedés, amit mindenekelőtt Rilke és később Thomas Mann képviselt, egy olyan időszakban, amikor a költő „az egykor istenektől hemzseggő országok hatalmasát” érzékelte és saját korához figyelmeztetően így szólt:

„Egyik isten se pusztuljon. Mindre szükségünk van,
Mindegyik számít még nekünk, minden ábrázolt kép”,¹²

egy ilyen időszakban Adolf Erman, miután az egyiptomi vallásról írott alapmunkájában számba vette az egyiptomiak főbb isteneit, semmiféle más megjegyzést nem tud olvasóinak nyújtani, mint szégyenkezve bevallani, hogy:

¹⁰ S. Morenz, *Die Begegnung Europas mit Ägypten*, Zürich 1969, 141 és 32. jegyzet.

¹¹ *Einleitung in die Philosophie der Mythologie*, I, Stuttgart 1856, reprint kiadás: Darmstadt 1957, 24.

¹² „Keiner der Götter vergeh. Wir brauchen sie alle und jeden, / jedes gelte uns noch, jedes gestaltete Bild”: R. M. Rilke, *Gesammelte Werke*, II 468, illetve II 79. Saját nyersfordításom – a ford.

„A felsorolt istenekből némely olvasónak bőven elege lehet, és ezek mégis csak kis részét képezik annak az összesnek, akiket Egyiptomban tiszteltek.”¹³

Biztosak lehetünk benne, hogy Erman ezzel a véleményével nem állt egyedül, és hogy az ilyen megfogalmazásokkal a legtöbb olvasó tetszését elnyerte. Hozzáállása már egy hosszabb fejlődés és vita eredménye a tudományon belül, válasz az első próbálkozásokra, hogy az istenségek zavarba ejtő sokaságát „felszíni” és lényegtelen jelenséggé tegyék az egyiptomi vallás „monoteista” magjával szemben.

Ezzel azonban a probléma időbeli lefolyásában túlságosan előre sietünk, így inkább a 18. és 19. század azon törekvéseit kell megvizsgálnunk, amelyek a régi egyiptomiakat megtisztították a primitív bálványimádás vádjától, és a magas vallások egyik korai fokának, sőt valamiféle monoteizmusnak a hordozóivá tették.

Ennek korai csírái megtalálhatók Jean Terrasson abbé 1731-es *Séthos* című beavatási regényében, amely nagy hatást gyakorolt a szabadkőművességre és a 18. század egyéb szellemi áramlataira. Ez áll benne: „A világ minden népe összhangban van egy Első Lény, a természet teremtője és fenntartója eszméjét illetően.”¹⁴ Hasonló elképzelések Voltaire-hez is közel álltak, az egyiptológiában megszületőben volt egy „tiszta monoteizmus” eszméje, „amely külsőleg szimbolikus politeizmus által fejezi ki magát”, és a Champollion testvérek fogalmazták meg.¹⁵ Emellett Christoph Meiners már 1775-ben szembefordult a 18. században egyébként általánosan uralkodó ősi monoteizmus eszméjével – szerinte az legfőljebb Noéig lehetett érvényben. Széles körben elterjedt volt az a nézet, amelyet Schiller is osztott, mely szerint az egyszerű nép ugyan helyi istenségek sokaságát imádta, a bölcsek azonban mindig is kitartottak az egy Isten mellett.

A 19. század közepe után az akkor vezető francia szaktudós Emmanuel de Rougé igen határozottan azt a meggyőződést képviselte, hogy az egyiptomi vallás eredetileg és lényegében monoteista volt. Számára a vallás „örökkévalóságát és mindenhatóságát” egy Legmagasabb Lény egysége képezi,¹⁶ melyet a politeizmus sohasem „fojtott el”.¹⁷ Egy 1869-es előadásában de Rougé a következőket fejtegeti:

„»Istent« mondtam, nem »isteneket«. Az [egyiptomi] vallás első jellegzetesége az [Isten] egység[el], leghatározottabban így kifejezve: Isten egy, az

¹³ *Die ägyptische Religion*, 1. kiadás, Berlin 1905, 24. Beállítottságához lásd még *ASAE* 33 (1933) 108, 3. jegyzet, ahol F. von Bissing szavait idézi.

¹⁴ 1767-es újabb, javított kiadás, II 54.

¹⁵ Champollion Figeac, *Égypte ancienne*, Párizs 1839, 245.

¹⁶ *Revue archéologique* N. S. I, 1 (1860) 72–73.

¹⁷ *Uo.* 357.

egyetlen és kizárólagos, nincs mellette más. – Ő az egyetlen létező – igazságban élve. – Egy vagy, és millió lény származik tőled. – Mindent ő teremtett, ő pedig az egyetlen teremtetlen...

...Egy eszme az uralkodó: az egyetlen, ősi istené. Mindenhol és mindig egy lény ő, magától fennálló és megközelíthetetlen isten.”¹⁸

De Rougé itt egyiptomi szövegek szó szerinti megfogalmazásaira támaszkodik, amelyek tagadhatatlanul „monoteistának” hangzanak, és úgy tűnnek, mintha későbbi vallásalapítók tanait előlegeznék. Érvei véleményének tekintélye igazolták azt a 19. századi értelmiségi rétegekben széles körűen elterjedt vélekedést, hogy a monoteizmus megelőzte a politeizmust – már amennyiben egy ilyesfajta vélekedés, Schelling számára „a teljes és általános egyetértés háborítatlan birtokában”,¹⁹ további igazolásra szorult. Az egyiptológia ebben, mint oly gyakran, saját kora kérdéseitől és válaszaitól függőnek bizonyult, története tükrözi a Nyugat általános szellemtörténetét.

A tudományos mellett ide tartozik az irodalmi találkozás is az ősi Egyiptommal. Edgar Allan Poe *Pár szó egy múmiával* (1845) című elbeszélésében az ősi monoteizmus téziséét ironikusan ábrázolja, Georg Ebers *Uarda* (1877) című regényében a hős Pentaur azonban szilárdan hisz az Egyben, „akihez a nagy istenek magasztos kilencsége nyomorult koldusként segélykérően könyörög”. Egyiptom T. Gautier *Roman de la momie* című 1857-es művében is monoteista.

Az angol egyiptológus és vallástörténész Sir Peter Le Page Renouf kevés fenntartással átvette de Rougé felfogását.²⁰ Véleménye szerint a de Rougé által idézett szöveghelyek egyike-másika ugyan másképp magyarázható: „a tények, amelyekre támaszkodik (ti. de Rougé), nagyrészt megtámadhatatlanok. Vitathatatlanul igaz, hogy az egyiptomi vallás magasztosabb részei nem egy fejlődési folyamatnak vagy a durvább részek kiküszöbölésének viszonylag késői eredményei. A magasztosabb részek bizonyíthatóan ősiék...”

A „magasztos” jelző alatt Le Page Renouf a monoteizmust érti, amely az ő számára teljesen magától értetődően a vallás legmagasabb fokát képezi. Az Egybe és Egyetlenbe vetett hit magasztos, ősi nagysága mögött nála az egyiptomi panteon tulajdonságaik és alakjuk miatt „méltatlan” is-

¹⁸ Conférence sur la religion des anciens égyptiens, *Annales de philosophie chrétienne*, 5. sorozat 20 (1869) 330; idézi Le Page Renouf, *Lectures*, 89–90.

¹⁹ *Einleitung in die Philosophie der Mythologie*, 183. Vö. „épp annyira lehetetlennek tartják azt is, hogy a politeizmus létrejöhetett másképp, mint egy tisztább vallás romlása által”, illetve lásd az összefoglalást is: I 119.

²⁰ *Lectures on the Origin and Growth of Religion*, London 1897⁴, 91 (1. kiadás: London 1880). A 2–4. kiadáshoz írt előszavában eltávolodik az ősi monoteizmustól.

tenei – éppen Lukianosz „kutyaképűi” – későbbi elkorcsosulásokként háttérbe szorulnak. Elsősorban tehát nem arról van szó, hogy az egyiptomi szövegeket az istenről és istenekről nyújtott kijelentéseik szempontjából vizsgálták volna, hanem az egyiptomi istenhit értékeléséről, magyarázkodásról ennek a hitnek a korai elértéktelenedése kapcsán; ebben az értékelésben minden monoteista vonás és tendencia pozitív, minden politeista negatív előjelet kap, és az értékelő előre megfogalmazott, nagyon konkrét elképzelésekből indul ki arról, hogy tulajdonképpen milyennek is kell lennie egy istennek.

Le Page Renouf az egyiptomi vallást átható világossággal és módszeres körültekintéssel elsődleges monoteizmusként értelmezte. Ebben de Rougé követői közül a legjelentősebb volt, de messze nem az egyetlen. A '70-es években a teljes francia egyiptológia a téma csekély számú változataival egybehangzóan az egyiptomi vallás „monoteista” értelmezését képviselte. Eugène Grébaut 1870-ben azt írja, hogy ez a monoteizmus „kétségbe vonhatatlan”;²¹ valamivel óvatosabban mérlegeli Edouard Naville a *Naplitánia* első kiadásában, hogy vajon a régi egyiptomiak a „durva és bizarr politeizmus” fátyla alatt mégiscsak megőrizték-e az „egyetlen és személyes isten” eszméjét.²²

Paul Pierret 1879-ben újraírta az egyiptomi mitológiáról írt művének első fejezetét *Az egyiptomi monoteizmus (De monothéisme égyptien)* címmel. Bár megjelenésében politeista, számára az egyiptomi vallás „lényegében” monoteista, és nem is lehetne másképp, hiszen „Az isten egy, vagy nincs is”.²³ A politeizmus ebből következően isten tagadása lenne, ha az ember nem tisztán szimbolikusként tekinti, az istenek pedig különféle szerepei vagy funkciói a legmagasabb, egyetlen és rejtett istennek, akit Egyiptom vallásos szövegei számos látszólag „monoteista” jelzővel illetnek.²⁴ A sok isten François Joseph Chabas számára is csak az Egy aspektusait jelentette,²⁵ míg Auguste Mariette az egyiptomi panteon élén a „beavatottak számára” egyetlen, halhatatlan, teremtetlen, láthatatlan és rejtett istent feltételez.²⁶

A de Rougét, Pierret-t és Mariette-et követő generáció nagy kutatói első munkáikban még teljesen ennek a felfogásnak a hatása alatt álltak,

²¹ Des deux yeux du disque solaire, in *RecTrav* 1 (1870) 120. A cikk maga egyébként is szoláris monoteizmust állapít meg az egyiptomiaknál.

²² *La litanie du Soleil*, Lipcse 1875, 1.

²³ P. Pierret, *Essai sur la mythologie égyptienne*, Párizs 1879, 6.

²⁴ Uo. 7.

²⁵ *Calendrier des jours fastes et nefastes*, 1870, 110. Ez az „egyetlen és teremtetlen isten” azonban csak a „beavatottak” istene, mint Mariette-nél.

²⁶ *Notice des principaux monuments exposés dans les galeries provisoires du Musée d'antiquités égyptiennes*, 2. kiadás, Alexandria 1868, 20.

ami tanáraiknak magától értetődő volt. Így Gaston Maspero, Mariette utódja az egyiptomi régiségvédelmi hivatal élén, egy korai, az ősi Egyiptom vallásos irodalmáról szóló előadásában „anyagtalán istenről” beszél, aki csak másodlagosan „testesül meg” a sokféle istenségben;²⁷ Eugène Lefébure sokáig kitarított az egyiptomi monoteizmus mellett, ugyanakkor inkább panteista színezetet adott neki.²⁸

Egy idézet megmutatja, hogy ez a nézet az egyiptomi istenvilággal kapcsolatban mennyire elterjedt volt az 1880-as években:

„Sok kiváló kutató van, akik, teljes ismerettel mindarról, ami az ellenkezőjére felhozható, fenntartják, hogy az egyiptomi vallás lényegileg monoteista, és az istenek sokasága csupán »a legfőbb Isten attribútumai, karaktere és hivatalai« megszemélyesítésének tulajdonítható.”²⁹

Ezekhez a „kiváló kutatókhoz” tartozott Heinrich Brugsch, a Lepsius mellett akkoriban vezető német egyiptológus. 1885-ben jelent meg *Az ókori egyiptomiak vallása és mitológiája* című alapművének első kötete, amelyben azt a meggyőződését fogalmazza meg, hogy az egyiptomiak „már a legkorábbi időkben az egy, névtelen, felfoghatatlan és örök Istent” imádták „legnagyobb tisztaságában”.³⁰ Victor von Strauß und Torney Schelling követőjeként az istenek soráról alkotott elképzeléseit illetően az 1889-es *Egyiptomi istenhit*ben még „mitologikus monoteizmusról” beszél, Nun istent téve az egyiptomi vallástörténet kezdetére.³¹

Hamarosan azonban túlhaladottá vált az a megállapítás, hogy az egyiptomiaknál kezdetben tiszta monoteizmus volt. Már röviddel Brugsch nagy művének megjelenése előtt, amely az egyiptomi vallás bemutatásában hosszú ideig mértékadó maradt, elsőként J. Lieblein gyakorolt kritikát az elterjedt nézettel szemben.³² Maspero már 1880-ban nagyon kritikusán nyilatkozott Pierret-ről és monoteista „előítéleteiről”; nála a monoteizmus egy korábbi politeizmus eredményeként másodlagos jelenség lett. 1888-tól Maspero elismeri, hogy őt az egyiptomi vallásos szövegek önálló tanulmányozása korábbi, az egyiptomi monoteizmussal kapcsola-

²⁷ Sur la littérature religieuse des anciens égyptiens, először 1872-ben a *Revue Politique et Littéraire* 460–466. oldalán jelent meg, majd újranyomták: *Études de mythologie*, II, Párizs 1893, 445–462, az idézett hely: 446–447. Maspero későbbi nézetváltására még visszatérünk.

²⁸ *RHR* 14, 1886, 35; vö. *uo.* 44–45 is: Lefébure de Rougé és Chabas véleményét összegzi, amelyben Creuzer eszméinek továbbélését látja.

²⁹ Le Page Renouf, *Lectures*, 89.

³⁰ *Religion und Mythologie der alten Aegypter*, Lipcse 1885, 90.

³¹ *Der ägyptische Götterglaube*, Heidelberg 1889–1890, I. kötet.

³² *Egyptian Religion*, Lipcse 1884.

tos véleményének – amelyhez Brugsch továbbra is ragaszkodott – föladásához vezette. Német kollégája művéről írt kimerítő ismertetésében világosan elutasítja az addigi felfogást:

„Szemben azzal, amit ő állít, én azt hiszem, hogy az egyiptomiak mindenekelőtt politeisták voltak, és ha eljutottak az egy isten eszméjéhez, az nem egy kizárólagos és féltékeny isten volt...”

[Az egyiptomi vallást] úgy veszem, ahogy adja magát: politeizmusnak, a maga ellentmondásaival, ismétléseivel, és a mai ember számára néha illetlen, néha kegyetlen, néha nevetséges dogmaival...”³³

1890-ben Németországban Alfred Wiedemann a következőket írja:

„Az olyan szöveghelyek alapján, ahol az áll, hogy istent, illetve egy istent dicsérnek, isten ismeri a gonoszt, isten földet ad, isten szereti az engedelmezt stb., gyakran azt a következtetést vonták le, hogy az igaz, örök Istent kell mindezek mögött érteni. Ez azonban nem lehetséges minden további nélkül; ugyanazok a szövegek, amelyek ezeket közlik, emellett egyes istenségekről külön is beszélnek, és megmutatják, hogy az írők az isten szó alatt csak saját istenére gondolt, nomosza istenére (...) aki a számára mindent átfogó hatalom volt, amely azonban nem zárta ki egyéb, más emberek számára fontosabb és magasabb hatalmak létezését (...) Ugyanakkor ha ilyesféle kifejezések önmagukban semmiféle bizonyítékul nem szolgálnak egy eredeti és időről időre az egyiptomi nép tudatában újra és újra felmerülő tiszta, monoteista istenfelismerésre, akkor hasonlóan kevésbé lehet a feliratok alapján bizonyítani azt is, hogy ilyesmi nem létezett.”³⁴

Wiedemann ezt a megfontolt tartózkodást a következő utalással magyarázza: „hogy az ősi Egyiptomból fennmaradt anyagnak csak kis része áll rendelkezésre”. Őrizkedik tehát attól, hogy a fűrdővízzel együtt a gyermeket is kiöntse; megelégszik azzal, hogy a de Rougé óta az egyiptomi monoteizmus alátámasztására egybegyűjtött források problematikájára rámutasson. Világos érvelése még az egyiptomi monoteizmus egyes modern védelmezőit is megóvhatta volna az alaptalan következtetésektől, Wiedemann hangját azonban a viták során alig hallották meg.

A következő évtized, mindenekelőtt Amélineau és Petrie abüdoszi ásatásai hatására, az egyiptomi őskor felfedezését hozta magával. 1893 óta az 5. és 6. dinasztia piramisszövegeinek első, Gaston Maspero által

³³ La Mythologie Égyptienne, in *Études de mythologie*, II, Párizs 1893, 278.

³⁴ *Die Religion der alten Ägypter*, Münster 1890, 62–63.

gondozott kiadása is lezárva rendelkezésre állt. Sem ebben a legkorábbi, Kr. e. 2350 körül lejegyzett nagy mondásgyűjteményben, sem a pre- és koradinasztikus kor felirataiban és ábrázolásaiban nem fogható meg az egyiptomi monoteizmus *a priori* feltételezett, eredeti és „tiszta” hite, jóval inkább az istenek sokasága áll hatásosan az előtérben épp ezekben a korai forrásokban. A korábbi módszerkritikával együtt a források döntő megszorodása lehetővé tette azt, hogy az egyiptomiak elsődleges monoteizmusának oly sokáig magától értetődő tanát hallgatólagosan elvetették; és az 1902-es Babel-Biblia-vita által sem kapott új életre.

A következő évtizedek egyiptológiai irodalma azt a benyomást kelti, mintha a régi tannal együtt az egyiptomi istenelképzelés meghatározása iránti érdeklődés is érvényét vesztené volna. A pozitivista, a „ténylegesre”, az egyiptomi istenhit előtérben álló tényeire irányuló tekintet többé nem engedte magát eltéríteni a monoteizmus/panteizmus/politeizmus vitás kérdéseitől. Adolf Erman egyiptomi vallásról írott művével, amelynek első kiadása 1905-ben jelent meg, új mintát teremtett, mely a következő generáció számára kánon lett. Hermann Kees *Istenhit az ókori Egyiptomban* (*Der Götterglaube im alten Ägypten*) című munkája, amely 1941-ben hosszas kutatómunka megkoronázásaképpen került közzétételre, e hit külső formái és tényei tekintetében a még mindig mértékadó ábrázolás, anélkül, hogy felvetné a vizsgált istenhit lényegi meghatározásának kérdését; ebben a hagyományban született még Jaroslav Černý *Az óegyiptomi vallás* (*Ancient Egyptian Religion*, 1952) című műve. Fél évszázad tartózkodása a maga módján segítette a kérdést – hálásan kell elismernünk, hogy ebben az időben összegyűjtötték és biztosították azokat a lényeges tényeket, amelyekre ma az istenhit új, lényegi meghatározásai támaszkodhatnak.

Azon kevesek, akik ebben az időszakban felvetették az egyiptomi istenképzet kérdését, világosan elhatárolódtak a monoteista értelmezéstől, és inkább arra hajlottak, hogy az egyiptomi vallásban panteista vonásokat lássanak, mint például Breasted. Emellett mind gyakrabban bukkan fel a henoteizmus fogalma (vö. 7. fejezet). Csak E. A. Wallis Budge ragaszkodott ahhoz a véleményhez, hogy ostoba papok („foolish priests”) kódósították el a „tiszta” monoteista hitet, amely Egyiptomban a legkorábbi időktől megvolt, és amelyet mindenekelőtt a bölcsességirodalomban vél megtalálni; így Budge, Mariette-hez hasonlóan, az egyiptomi istenhit kettősségét feltételezi, amely a mai napig a probléma egyszerű – túlságosan is egyszerű! – megoldását jelenti számos követőjének: az egy bölcsék számára, a sok a tömeg számára. A „beavatottak monoteizmusával”, ahogy ezt a típust nevezhetnénk, Wiedemann jó okkal hamarosan szembefordult, ez azonban nem akadályozta a „neomonoteista” iskolát abban, hogy ragaszkodjon Budge fenti elképzeléséhez.

Wiedemann felelős a „God” címszóért a *Hastings Encyclopedia of Religion and Ethics* 6. kötetében – a kiadó szerencsés választása volt ez, Wiedemann ugyanis jól átgondolt, kiegyensúlyozott áttekintést ad néhány oldalban az egyiptomi istenképzet lényegi kérdéseiről. Külön fejezetet szentel „Monotheism or henotheism?” cím alatt az addigi fő kérdésnek,³⁵ és határozottan szembefordul az eredeti monoteizmus feltételezésével éppúgy, mint a „beavatottak” számára a bölcsességirodalomban meglévő monoteista istenhít elképzelésével. Az egyiptomi források megfogalmazásai, amelyekre de Rougé és kortársai támaszkodtak, más magyarázatra szorulnak: „Az egyiptomi emlékeken megtalálható nyilvánvalóan monoteista kifejezések valójában henoteista gondolkodásmódon alapulnak.”³⁶ Hasonlóan, még ha más megfogalmazásban is, tekint a kérdésre G. Roeder is egyik, csaknem ezzel egy időben megjelent, Az egyiptomi panteon (Das ägyptische Pantheon) című tanulmányában: az eredeti monoteizmus elméletét épp olyan határozottan utasítja el, mint Wiedemann, és azzal számol, hogy az eredeti istenségek sokféleségében „kiválasztódás” ment végbe, amelyet az akkor népszerű „létért folytatott harccal” hasonlít össze az élőlényeknél.

„A nagy istenségek sokoldalúak lesznek, sok nevet és tulajdonságot kapnak, és imádóik arra a véleményre juthatnak, hogy az ő istenük az egyetlen és mindenható. Így csak másodlagos azonosítások által kerül az egyiptomi teológiába monoteista vonás, amely azonban sehol nem döntötte le a politeizmus épületét.”³⁷

A „monoteista vonás” jelszónak túlhaladottá kellett válnia, mivel sokszorosan hozzájárult a fogalmak és ezáltal az egész probléma homályossá tételéhez. Mindenekelőtt azonban úgy tűnt, hogy az egyiptomi istenképzet kérdése nem igényel további vitát, ha Gerardus van der Leeuw diszsertációjától (1916) eltekintünk, amely speciálisan a piramiszövegek istenképzeteivel foglalkozik, tehát épp az akkor megfogható legkorábbi forráscsoporttal. A nagy holland vallástörténész kutatásai támogatják és kiegészítik az új, politeista/henoteista értelmezést, amint azt Wiedemann-nál és Roedernél megtalálhattuk. Az egyiptomiak első megfogható istenképzetében van der Leeuw sehol sem bukkant monoteista vagy főisten vonásokra, hanem összehasonlította azt a kora indiánok Preuss által kidolgozott istenfogalmával. A piramisépítők korának Egyiptomában

³⁵ A. Wiedemann, God, in *Hastings Encyclopedia of Religion and Ethics*, 6, New York 1913, 275–277.

³⁶ Uo. 276.

³⁷ *Archiv für Religionswissenschaft* 15 (1912) 95.

„transzcendens” istenről sem lehet beszélni, inkább a létezők fennmaradásába vetett „panteista színezetű” bizalomról. Bizonyos „homályosság” meghatározásával az egyiptomi istenképzetben van der Leeuw egy fontos aspektusra mutat rá, amellyel később még foglalkozunk, míg a monizmus vagy dualizmus akkor időszerű kérdése, amelynek tág teret szentel, a mi problémánk szempontjából kevésbé tűnik gyümölcsözőnek.

Terméketlen maradt a *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft* lapjain 1916–1920 között Karl Beth és Hermann Grapow között lezajlott polémia is – mintapélda volt ez arra, mennyire elbeszélhet egymás mellett egy vallástörténész és egy nyelvész anélkül, hogy egymás módszereiről és kérdésfeltevéséről valódi fogalmuk lenne. Grapow Beth elleni kritikájában elszalasztotta az alkalmat, hogy a berlini szótár „több ezer, *ntr*-re vonatkozó szöveghelyéből” valami a problémát tisztázó dolgot és lényegeset mondjon a *netjer* („isten”) szó jelentéséről: célpontként megelégedett lényegtelen részletkérdésekkel. De Beth arra irányuló próbálkozása is sikertelen maradt az egyiptológusok számára, hogy összehasonlítsa a *netjert* az *éllel* és a *wakondával*, mert az intelmekben egy külön *netjer* (180–183. oldal) vagy egy „All-Neter” (182. oldal) feltételezésével kitaposott úton haladt. A vallástörténész távolabbi látásával azonban Beth megfogalmazott egy tételt (183. oldal), amely a szaktudósoktól elzárva maradt:

„Monoteizmus vagy politeizmus – az első egyiptomi szövegek felfedezése óta ez volt az egyiptológia nagy vitás kérdése. Az itt adott áttekintésből kitűnik, hogy mindkét válaszban megvan a maga jogos igaza, illetve az is, hogy ezeket a fogalmakat mindkét válasz címszóként kezeli, és a régi egyiptomiak vallásának valódi sajátosságát nem képes kifejezni.”

Ugyanebben az időben ezt Dimitrij Mereskovszkij is érzékelte, amikor így írt:

„Még mindig azon lovagolnak [ti. a modern kutatók], hogy monoteizmus volt-e Egyiptomban, hogy az egyiptomiak sok vagy egy istenben hittek-e. Furcsa egy vita! Természetesen sokban s egyúttal természetesen egyben!... Desztillált víz csak a gyógyszerárakban létezik, de nem a természetes forrásokban. Éppígy tökéletes monoteizmus is csak a tiszta észben létezik, de nem az élő szívekben.”³⁸

Ezzel a vita egyelőre holtpontra jutott, és értelmetlennek tűnt, hogy anélkül újakezdjék, hogy a „vallás valódi sajátosságához” új hozzáférést nyit-

³⁸ *Kelet titkai*, Schmidt József fordítása, Budapest 1992, 45–46.

nak. Az egyiptomi istenképzettel való foglalkozáshoz csak Hermann Junkertől indultak ki új impulzusok, aki az 1930 utáni időben egy állítólagos ősi főisten, a „Nagy” (*wer*) után nyomozott, és ennek során Wilhelm Schmidt ősmonoteizmusának eszmei közelébe jutott. Mivel itt egy isteni melléknév elszigetelt vizsgálatáról van szó, Hermann Junker gondolatára a nagyról mint isteni tulajdonságról szóló fejezetben térünk vissza.

Az egyiptomi istenképzet monoteista értelmezésének újjáélesztése ismét a francia egyiptológiából indult ki; Étienne Drioton abbé adta meg a lökést, aki akkortájt az egyiptomi régiségvédelmi hivatal befolyásos főigazgatója volt. Míg *Egyiptom (L'Égypte)* című művének első és második kiadása (1938-ban, illetve 1946-ban jelentek meg), amelyet Drioton és Vandier a CLIO sorozatban adott ki Egyiptom politika- és szellemtörténetének alapvető ábrázolásaként, az egyiptomi monoteizmusra egy szót sem veszteget, addig a harmadik kiadásban (1952) az Egyiptom vallásáról szóló fejezet központi téma lett.³⁹

Drioton már 1948-ban kifejtette gondolatait Az ókori Egyiptom monoteizmusa (*Le monothéisme de l'ancienne Égypte*) című tanulmányában,⁴⁰ és azt állapította meg, hogy a monoteizmus sokkal Ehnaton reformja előtt is létezett Egyiptomban. Erre a döntő forrást az intelmekben látja a „bölcsek istenével”, akiről már egy korábbi tanulmányában szót ejtett.⁴¹ Noha Drioton H. Junkerre is hivatkozik, bár nagyon ősi, mégsem eredeti monoteizmust feltételez; az új tan számára a monoteizmus másodlagos, a politeizmus talaján kinőtt jelenség. A politeizmus uralkodó megléte az egyiptomi történelem minden időszakában ezután már nem vonható kétségbe, tehát a megállapított monoteizmus szükségképpen a „beavatottak” számára létezett, amint azt Mariette és Budge, illetve jóval korábban Schiller és a felvilágosodás feltételezte.

Bár kritikus felhangokban és módszeres mérlegelésben nem volt hiány,⁴² a francia egyiptológia egy időre messzemenően megadta magát a Drioton-

³⁹ Mindenekelőtt a 63–64. és 109–110. oldal, lásd ehhez J. Leclant, *RdE* 15 (1963) 137. Óvatosan fogalmaz Drioton a *Die Religionen des alten Orients* gyűjteményes kötetbe (*Christ in der Welt* enciklopédia) írt cikkében, Zürich 1958. Vö. Vandier: *La religion égyptienne* (1944) 227–229 is, és R. Weill óvatos kritikájával: *BIFAO* 47 (1948) 140. J. Vercoutter átdolgozásában (1992) a monoteizmus kérdése már semmilyen szerepet nem játszik.

⁴⁰ *CHE* 1 (1948) 149–168; egy rezümé: *Orientalia* 18 (1949) 503–504.

⁴¹ La religion égyptienne dans ses grandes lignes, *Revue du Caire*, No. 84, 3–23, újranyomva: Drioton, *Pages d'égyptologie*, Kairó 1957, 77–110. Vö. Drioton megjegyzéseivel: *ASAE* 43 (1943) 43: Ramesszida-monoteizmus az Amarna-kor következményeként.

⁴² Mint például H. Stock, *Saeculum* 1 (1950) 631–635 (Junker és Drioton ellen). Vö. S. A. B. Mercer, *The Religion of Ancient Egypt*, London 1949, akinek az egyiptomi vallás „kivételesen mindig is politeista volt” (306–307). F. Daumas, *Les dieux de l'Égypte*, Párizs 1965 (a Que sais-je sorozatban), 115–126 főképpen Driotont követi, azonban a „kizárólagos monoteizmust” tagadja Egyiptom esetében.

féle megfogalmazás vonzerejének. Az egyiptomi istenképzetek monoteista értelmezése Franciaországon kívül is ismét visszhangra talált; a G. Posener által kiadott *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*-ben S. Sauneron minden gond nélkül beszél „névtelen isteni hatalomról az istenek mögött”,⁴³ és E. Otto az egyiptomi későkor istenfogalmáról írt tanulmányában azt feltételezi, hogy a későkori egyiptomiak „az isteni megjelenések sokaságát mint egy mögöttes, névtelen isteni erő jelenvalóvá tételét élték meg”.⁴⁴ J. Spiegel számára a „tisza monoteizmus minden egyiptomi vallássosság uralkodó formája Egyiptom történeti korának kezdete óta”.⁴⁵

Még határozottabban látta egyiptomi teológusokban Siegfried Morenz a modern, kinyilatkoztatásból táplálkozó teológia közvetlen elődjét. Szerinte már ők is „Isten nagy és egy valóságát” keresték „megjelenéseinek gazdagsága mögött”,⁴⁶ és ezáltal ezt a gazdagságot, tehát a politeizmus színes sokféleségét mint felszíni jelenséget félre lehet söpörni. Minden irányvonal „az egy isteni lényeg mély alapjaiban” végződik, minden történelmi kulissza mögött, a történelmen keresztül a kinyilatkoztatás egy és egyetlen Istene áll.

Csábító lehet az egyiptomi panteont ily módon háromdimenzióssá alakítani és az Egyet enyészponttá tenni, azonban e mögött az a régi apologetikus törekvés áll, hogy az egyiptomi istenek hihetőbbek legyenek számunkra, illetve bebizonyítani, hogy az egyiptomi vallás is az „Istentől származók” egyetlen elismert nemes nyájához tartozik. Ezáltal azonban az egyiptomi istenségek és azok sokasága lényegét, hatását és jelentőségét nem ítélték meg igazságosan, és fennáll a kérdés, hogyan magyarázta és látta maga a régi egyiptomi ember a saját isteneit.

Az egy és a sok címmel megkíséreltem a probléma kiterjedésére rámutatni. Közvetlen lökést adott két könyv kritikus tanulmányozása, melyeket Eberhard Otto és Siegfried Morenz egymástól függetlenül, ugyanabban az évben (1964) ugyanazon *Isten és ember (Gott und Mensch)* főcím alatt tett közzé.⁴⁷ Mindkét szerző tudatosan használta egyes számban az

⁴³ Párizs 1959, 87.

⁴⁴ Zum Gottesbegriff der ägyptischen Spätzeit, *Forschungen und Fortschritte* 35 (1961) 278.

⁴⁵ *Das Werden der altägyptischen Hochkultur*, Heidelberg 1954, 86.

⁴⁶ *Gott und Mensch im alten Ägypten*, Lipsce 1964, 116; hasonló gondolatok figyelhetők meg már Schellingnél: *Philosophie der Mythologie*, I, 74.

⁴⁷ E. Otto, *Gott und Mensch nach den ägyptischen Tempelinschriften der griechisch-römischen Zeit*, AHAW 1964, I; S. Morenz, *Gott und Mensch im alten Ägypten*, Lipsce 1964. Mindkét szerző több tanulmányban is foglalkozott az egyiptomi istenekképzéssel: E. Otto, Monotheistische Tendenzen in der ägyptischen Religion, *WdO* 2 (1955) 99–110; Zum Gottesbegriff der ägyptischen Spätzeit, *Forschungen und Fortschritte* 35 (1961) 277–280; Altägyptischer Polytheismus. Eine Beschreibung, *Saeculum* 14 (1963) 249–285; S. Morenz, *Die Heraufkunft des transzendenten Gottes in Ägypten*, SBSAW 109,2 (1964); *Die Geschichte Gottes im alten Ägypten*, *Neue Zürcher Zeitung*, 1964.10.18. – Már a bécsi Halottak Köny-

isten szót, bár senki sem tagadhatja, hogy az egyiptomiak évezredekken keresztül istenek sokaságával éltek együtt. Őrizkednünk kell attól, hogy a két pólus közül az egyiket teljesen kioltjuk, még ha ezzel nagyon összetett gondolati szálakba gabalyodunk is.

Ha mindkét pólust megtartjuk, szabaddá tesszük az utat az egyiptomi istenképzetek differenciált vizsgálatához, amely az „Egyről való gondolkodásnak” (W. Beierwaltes) teljes mértékben teret ad, azonban a megjelelések sokféleségét sem törekszik kioltani. A sokféleség mögötti Egy megtalálására irányuló törekvések Ehnaton után felerősödtek, és egy világisten képzetéhez vezettek, aki az egész kozmoszt betölti és mégis rejtettségbe vonul.

A Ramesszida-kornak ezt a „kozmeteizmusát” könyvem első megfogalmazásában túl kevésbé vettem figyelembe. Időközben Jan Assmann hatásos képet vázolt erről az új, az isteni lényeg egységéért folytatott küzdelemről,⁴⁸ Reinhold Merkelbach pedig összehasonlította vele azt a világistént, akit a görög varázspapiruszokban Egyiptomból idéznek meg.⁴⁹ Ezen istenalak nagysága minden határt túllép: az áradás a *bája*, két szeme a Nap és a Hold, feje az ég, lábai az alvilág; tér és idő ura, de az egyes ember segítője is.

Assmann szerint az „Egyről való gondolkodás” három fázisban bontakozik ki: a 18. dinasztia primátus-teológiájától Ehnaton monoteista fénytéológiáján keresztül a Ramesszidák kozmeteizmusáig. Szívesen követnénk ezt az egyszerű és világos sort, ha nem lenne túl sok ellenkező irányú tendencia is. Már a napisten primátusával szemben jelentkezett ellenállás, mindenekelőtt III. Amenhotep alatt. A himnuszok és mágikus szövegek egy, mindent átfogó világistene mellett ott áll a „birodalmi triász” (7. fejezet), ott áll a Ré és Ozirisz egységéért folytatott eszmei küzdelem, és ott áll az istenek sokféleségéhez fordulás, amint az a templomokban és a sírokban épp a Ramesszida-korban egyre erősebben kibontakozott; a királysírokban uralkodóról uralkodóra további isteneket vettek föl a képprogramba, végül csupán helyi jelentőségűeket is, az Egy

---

ve Bizottság (Totenbuchkommission) is tervezte a második világháború előtt egy műnek a kiadását *Gott und Mensch im Weltbilde der Ägypter* címmel: G. Thausing, *Der Auferstehungsgedanke in ägyptischen religiösen Texten*, Lipcse 1943, VIII.

⁴⁸ Primat und Transzendenz, in W. Westendorf (szerk.), *Aspekte der spätägyptischen Religion*, Wiesbaden 1979, 7–40; *Re und Amun*, Freiburg–Göttingen 1983, 189–286; *Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*, Stuttgart 1984, 258–282; *Monotheismus und Kosmotheismus*, Heidelberg 1993. Jól használható szintézist ad az egyiptomi istenképzetek körüli újabb erőfeszítésekről K. Koch, *Das Wesen altägyptischer Religion im Spiegel ägyptologischer Forschung*, Hamburg 1989.

⁴⁹ R. Merkelbach – M. Totti: *Abrasax. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, I, Opladen 1990, 127–154.

imádására irányuló tendenciából itt semmit sem lehet érzékelni. Ennek az Egynek az elrejtettségével szembeállítható az, hogy éjszakai útját hivatalnoksírokban és *Halottak könyve* papiruszokon megjelenítették, továbbá az állatkultuszok sokfélesége.

Szívügyem volt a kérdés, hogyan képzeltek el az ősi Egyiptom lakói az isteneket vagy egy istent, vajon láttak- vagy imádtak-e – és milyen formában – istenalakjaik színes palettája mellett vagy mögött személytelen névtelen hatalmat, vajon ennél fogva lehet-e őket monoteista vallás előfutárainak tartani. Azok bizonyosan nem voltak, az egyiptomi vallástörténetben azonban mindig újra és újra az egység és a sokaság komplex játékába ütközünk, és ebben az „és” a döntő.

Utunk látóhatárán reményeink szerint szem előtt tartjuk azt a kérdést, amely messze Egyiptomon túl az ember ön- és világértékelése szempontjából jelentőséggel rendelkezik: Mi tulajdonképpen az isten? Mit jelent a benne hívó embernek? Mi lép a kereső elé ebben az olyannyira személyes formában mint válaszoló „Te”, ebben a létezés meghatározó párbeszédben?

Ennek kapcsán Isten vagy az istenek létéről vagy nemlétéről nem kell hitbeli kérdésekbe bocsátkoznunk. Nem is a monoteizmus kritikájáról van szó, vagy a „mózesi megkülönböztetés” (J. Assmann) igaz és hamis vallásának legyőzéséről. Csupán az a tény, hogy az egyiptomiak évezredekken keresztül együtt éltek isteneikkel, velük élő párbeszédet folytattak, megadja az egyiptomi istenek történeti valóságát. Legitim, sőt szükség-szerű tárgyai ők a tudományos törekvéseknek, amelyek nem létükre és „ontikus adottságukra” kérdeznek rá, hanem megjelenésükre és jelentőségükre a hívők szemében, illetve az istenhitben kialakított emberi kultúrák számára.